

EGY FEJEZET AZ ALKALMAZOTT NYELVTUDOMÁNY FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉBŐL 1850—1890*

Dr. BAKOS JÓZSEF

I.

Ismeretes, hogy napjainkban a tudománytörténeti kutatások fontosságát azok is elismerik, akik eddig nemigen fogadták el azt a nézetet, hogy egy-egy tudomány, illetőleg tudományág fejlődéstörténete is *szerves része* az illető tudománynak (vö. Szathmári, Néprajz és Nyelvtudomány. Acta Univ. Szegediensis IX. 1965. 37.).

Az alkalmazott nyelvtudomány fejlődésrajzának vizsgálatából leszűrt tanulságok is megerősítik ennek a nézetnek igazságát. Ebből kiindulva a témánkkal kapcsolatos adatokat úgy kívánjuk felsorakoztatni és elemezni, hogy abból nemcsak az alkalmazott nyelvtudomány, hanem általában a magyar nyelvtudomány történetéhez is használható adalékokat nyerhessünk.

Különben is a nyelvi tényeket, a lingvisztikai jelenségeket, a nyelvészeti problémákat *elméletileg megközelítő* kutató nyelvtudomány és a nyelvi kérdéseket *gyakorlati oldalról felvető*, a nyelvtudomány elméleti jellegű vizsgálatainak, a különböző nyelvészeti teóriáknak a gyakorlati célokra (nyelvművelés, iskolai leíró nyelvtanítás, nyelvtanítás, helyesírás, szótárkészítés stb.) felhasználható eredményeivel nagyon is számoló *alkalmazott nyelvészet* között nemcsak a közvetlen kapcsolat volt számottevő, koronként eltérő intenzitással, hanem olykor nagyon eleven és termékeny volt a *kölcsönhatás* is. Éppen ennek a kölcsönhatásnak fejlődéstörténeti vizsgálatát tekintjük most legfontosabb feladatunknak.

Az elmélet és a gyakorlat egymásra hatásának *fejlődési* fázisait tekintetbe vevő vizsgálódásunkban tehát megmutatjuk, hogyan hatott egymásra a nyelvészeti teória, a gyakorlati irányulású és célú nyelvművelés, a leíró nyelvtani szakirodalom, s az iskolai nyelvtanítási praxis.

Az a rövid időköz (1850—1890), amely témánknak időrendi keretét adja, s az a témakör, amely a falusi néptanító-ivadék, s haladó gondolkodású *Szvorényi* József és a szabadságharcban való részvétele miatt hosszú ideig üldözött *Ihász* Gábor életművét van hivatva feltárni, elemezni, ebből a szempontból is nagyon tanulságos.

*„A magyar és finnugor nyelvtudomány történetéről” a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencia keretében megtartott előadás teljes anyaga.

Témánk szempontjából igen hasznos arra is utalni, hogy az 1850-es évektől kezdve az egyre erősödő magyar nyelvtudomány az előző korok igen élénk nyelvészeti érdeklődését, mozgolódását [hiszen még „szépíróink is... mind nyelvészek voltak egyszersmind...” (vö. Szvorényi: Emlékbeszéd Árvay Gergely felett, Pesten, 1872. Ért. a Nyelv- és Széptud. Kör XII.)] elsősorban azzal múlta felül, hogy a nyelvészeti, a „nyelvtani tekintetű” vizsgálódásokat a *tudomány rangjára* emelte, s mind az „egybehasonlító”, mind a történeti, mind az „osztályozó”, mind a „becslő”, normatív funkciójú nyelvtudományi kutatásokban, feldolgozásokban bebizonyította — s most Hunfalvy Pál szavait idézem —, hogy a magyar nyelvtudomány művelői „a tudományosságra is képesek, alkalmasak” (vö. Hunfalvy: A nyelvtudomány jelen állása, Budapesti Szemle, 1858. 3. k. 87.).

Ebben az időszakban az ún. elméleti kutató nyelvtudománynak az élettel való szoros kapcsolata is példamutató volt, különösen az 1850—1870-es évek között (vö. Bakos: Nyelv és Iskola. Fejezetek a magyar nyelvtanítás történetéből 1849—1900. Az Egri Tanárképző Főiskola Füzetei, 24. sz.).

Imre Sándor és Hunfalvy Pál a *Magyar Nyelvészet* és a *Budapesti Szemle* hasábjain erre is utalnak, s kiemelik, hogy a magyar nyelvtudomány szakemberei a „nyelvtani, nyelvkezelési és helyesírási” kérdésekkel nemcsak *tudományos igénnyel* és célból foglalkoztak, hanem különös gondjuk volt a gyakorlati feladatok vállalására és megoldására is. Az iskolai praxist is kielégítő nyelvészeti művek (helyesírástanok, leíró nyelvtankönyvek, ékesszólástanok, általános és alkalmazott stilisztikák stb.) címlapjain „a legjelesebb nyelvészek”, a magyar nyelvtudomány „előkelő férfiai”, köztük egyetemi tanárok, akadémiai tagok neveit is olvashatjuk. Hunfalvy Pál Szvorényi Józsefre is gondolt, amikor arról szólt, hogy az 1850-es évektől kezdve a gyakorlati irányulású nyelvművelési, s iskolai leíró nyelvtani irodalmat olyan szakemberek művelik „nyelvtudományos szinten” s „nem hivatlan tollal” (vö. Magyar Nyelvészet III. 476.), akik figyelemreméltó, önálló kutató munkát is végeznek, illetőleg „a nyelvtudomány állásához mért” igényes nyelvészeti szacikkeket is közölnek. Ebben a szerény feldolgozásban is elsősorban ilyen összefüggésben próbáljuk megmutatni Szvorényi József munkásságának tudománytörténeti jelentőségét.

Szvorényi és Ihász abban az időszakban kezdték meg munkásságukat, amikor az alkalmazott nyelvtudomány leggyakorlatibb problematikájával (praktikus nyelvművelési, nyelvhelyességi kérdésekkel, iskolai leíró nyelvtani és stilisztikai studiumokkal) a kutató nyelvészet legkiválóbb szakemberei is szívesen foglalkoztak. Valóban 1850 és 1870 között nem is mutatkozik számottevő szakadék az ún. *kutató* és az ún. *alkalmazott* nyelvtudomány színvonala között. És ez sem véletlen. Ebben a „reális irányú” (vö. Tanodai Lapok, 1858. 33. sz.) időszakban a nyelvtudomány számára is elsősorban az élet és a gyakorlat vetett fel megoldandó problémákat, s az elméletnek tetemes részt kellett vállalnia a felvetett kérdések megoldásában. *Toldy* Ferenc erre is utalt, amikor arról szólt, hogy az 1850-es és az 1860-as években a tudomány „alkalmazhatás nélkül” nem

művelhető (vö. Toldy: Visszapillantás tudományos állapotainkra, Budán, 1863.).

A magyar nyelvtudomány e rövid szakasza (1850—1870) fejlődéstörténetének megírója éppen ezért különös gonddal kell, hogy számbavegye azokat az írásokat is, amelyek a magyar nyelvtudomány tárgyával, irányával és hasznával kapcsolatban is forrásértékűek. Sok ilyen jellegű cikk jelent meg a *Magyar Nyelvészet* hasábjain is. Hunfalvy Pál alapos bírálata is itt jelent meg Szvorényi nyelvтанáról (Magyar Nyelvtan tanodai és magánhasználatra, Pesten, 1861., Magyar Nyelvészet, 1861. 419—433, 465—479.). Témánk szempontjából igen értékes tudománytörténeti forrásanyagot találhatunk az iskolai évkönyvekben és a gyakorlati tanítást szolgáló „tanodai” folyóiratokban megjelent tanulmányokban is. *Szvorényi* József és *Ihász* Gábor igen jelentős szakcikkei is elsősorban ezekben a kiadványokban jelentek meg, de találkozunk *Hunfalvy* Pál (Szóhasonlítási felvilágosítás, Tanodai Lapok, 1858. 2. sz.), *Budenz* József (Az accentusról, mint műszóról, Tanodai Lapok, 1859. 10—12. sz.), *Riedl* Szende (A magyar hangzórendszer alapvonalai, Tanodai Lapok, 1856. 147—149.), *Simonyi* Zsigmond (Adalékok a magyar nyelv tanításához, Magyar Tanügy, 1876. 160, 300.), *Brassai* Sámuel (A műszók kérdéséhez, Orsz. Középiszkolai Tan. Egyl. Közl. 1878—79, 230.) nevével is ezeknek a gyakorlati célokat szolgáló folyóiratoknak hasábjain. A praktikus nyelvművelési kérdéseket, feladatokat feltáró cikkek elszaporodnak a napi sajtóban is. [Magyar Sajtó, 1858. 56—58. sz. (A műszavak problémája), — *Pesti Napló* 1856. (Az „alaptalanul megvádolt *bennünket*, benneteket szókról”) (vö. még: Tanodai Lapok, 1856. 22. sz. Gyergyai Ferenc: Magyar nyelv sajtóságairól), 1856: (A „hangsúlypör”: az igeekötők helyes hangsúlyozásáról) — *Magyar Színházi Lap*: 1860. (Hangtani kérdések, kiejtési hibák.) stb.] A folyóiratok és napilapok hasábjain megjelent cikkek elsősorban a mindennapi élet nyelvhasználatában felvetődő hibákra hívták fel a figyelmet. Nem tartjuk például megmosolyogni valónak azt sem, hogy tanulmány jelent meg „*A kántori verselés alaktana*” címmel is (Tanodai Lapok, 1860. 9—10. sz.). Ez a cikk hívta fel először arra is a nyelvtudomány figyelmét, hogy milyen nagymértékű fertőzést okoznak verselgető kántoraink nyelvbtlásai, nyelvi és logikai bukfencei, értelmetlen mondatkibillenései is stb.

Szvorényi József és *Ihász* Gábor munkásságának elemzéséből az is kitűnik, hogy az 1870-es évektől kezdve kb. az 1880-as évek elejéig, tehát *Simonyi* Zsigmond és követői aktivitásának megerősödéséig a kutató magyar nyelvtudomány kiváló tudósai már nem voltak mindig aktív kezdeményezői a gyakorlati irányulású nyelvészeti kérdések, főleg a leíró nyelvtani problémák felvetésének és megoldásának, s gyakrabban átengedték a kezdeményezést azoknak, akik bár jó gyakorlati szakemberek voltak, de nyelvhelyességi, helyesírási, nyelvművelési és leíró nyelvtani problémákkal tudományos igénnyel nem foglalkoztak. *Volf* György és *Simonyi* Zsigmond már az 1870-es évek elején azt állapítják meg, hogy „az iskola szörnyen mögötte maradt a tudománynak”, s a gyakorlatnak. Az iskolának szánt leíró nyelvtankönyvek, nyelvhelyességi és nyelvmű-

velő szakcikknek nemigen tanúskodnak a magyar nyelvtudomány „nagy előrehaladottságáról”, s ha néhány iskolai tankönyvünket meg is érintett „a tudományosság szele”, az iskolai grammatikákhoz egyáltalán nem fért. (vö. Magyar Tanügy, 1872. 312—319. 1876. 89.) A *Magyar Nyelvőr* munkatársai (Szarvas, Volf, Szilády, Budenz) is rajta tartották szemüket az iskolai nyelvtankönyveken, s a magyar nyelvnek védelmét célzó munkájukat kiterjesztették az *iskolai nyelvre* is. Nagy gonddal rostálták az iskolai magyar leíró nyelvtanok tárgyában, anyagában, nyelvében és módszerében jelentkező hibákat. (Vö. A magyar nyelv az iskolában, Nyr. I. 137., 282. Szarvas: Magyar nyelvtanok, Nyr. II. 502. stb.) A nyelvtudomány tudós művelői a Magyar Nyelvőr hasábjain vigyázó szemmel figyelték és bírálták az iskolai nyelvtanokat. A bíráló szóban nem is volt hiány, legnagyobb nyelvtudósaink is részt vállaltak benne, de a leíró nyelvtani szakirodalomnak tudományos igényű művelésében mégis visszatesztet tapasztalhatunk. Az elmélet és a gyakorlat színvonala között egyre mélyült a szakadék. Hunfalvy Pál *Simonyi Zsigmonddal vitatkozva Nyelvtudomány és nyelvtanítás* c. írásában tapintatosan bár, de mégis a tudományt marasztalja el két síkon is a gyakorlat és az elmélet egyre mélyülő szakadéka miatt. Valóban igaz, hogy a kutató nyelvtudomány művelői közül mind kevesebben foglalkoznak leíró nyelvtani studiumokkal, és a magyar nyelv szabályait kodifikáló szakcikknek hatása sem ér el az iskolák kapujáig. Több normatív szándékkal megírt tanulmány pedig elsősorban a nehézkes nyelv és stílus miatt hatástalan. A cikkek a gyakorlati, az iskolai nyelvművelő munkához zavaros és nehezen érthető definícióik, „kőfal-tömöttségű és szabatoságú meghatározásaik” miatt egyáltalában nem adtak segítséget. A következetes, egységes nyelvtani norma kialakulását sem segítették elő azok a nyelvtudományi vizsgáldások, amelyekben a legkülönbözőbb elvek, elméleti meggondolások keresztettk egymást. (vö. Laky: A tudományos magyar nyelvtan érdekében, Nyr. 2. 549—550.) Az ilyen jellegű szakcikknek hatására egyes szerzők még az iskolai nyelvtankönyvekben is helyt adtak az egymással vitatkozó nézeteknek, és szinte a tudományos cikkekben megszokott külön utalásokban tették le a voksukat az egyik, vagy a másik nézet mellett. *Ihász Gábor* például többször hivatkozik *Révaira*, s vitatkozik *Verseghyvel*, sőt még ilyen jellegű megjegyzéssel is terheli iskolai nyelvtanát: „A ‚Magyar Nyelvészet’ szerkesztője a félmúlt, múlt, régmúlt kifejezések helyett a valósító vagy jelentő módban ezeket ajánlja: végzetlen múlt, végzetlen jelen, végzett múlt”. (Ihász: Magyar Nyelvtan, 11. kiad. Egerben, 1863. 53. l.)

Bár az egyre fejlődő magyar nyelvtudományt néhány valóban fontos leíró nyelvtani kérdés is foglalkoztatta [a szótövek problémája (vö. Simonyi: A szótövek az iskolában, Orsz. Közokt. Tan. Egy. Közl. 1884—85. 417.), a magyar mondattal kapcsolatos elméleti kérdések (vö. Brassai: A magyar mondat, Akadémiai Értesítő, 1860—63, A magyar bővített mondat, Pest 1870. A mondat dualizmusa, Pest, 1884.)], az iskolai nyelvtankönyvek korszerűsödési folyamatát a nagy számban megjelenő és elvi, elméleti szempontból nagyon jelentős tanulmányok sem gyorsították

meg. Ennek okát elsősorban abban látjuk, hogy nyelvtudósaink, bár leíró nyelvtani kérdésekkel is foglalkoztak, mégsem vállalkoztak iskolai leíró nyelvtan megírására. Ezt a tényt többen azzal magyarázták, illetőleg okolták meg, hogy az elmélet tudósa — mivel nem tanítja a nyelvet, a nyelvtant — nem tud eleget tenni bizonyos módszertani követelményeknek. Hunfalvy Pál mindezt így fogalmazta meg velősen és röviden: „Két dolog az: tudományoskodni valami körül és tanítani valamit.” (Vö. Magyar Nyelvészet, 1861. 419.) Szvorényi nyelvtanának Előszavában arra a követelményre is rámutatott, hogy az iskolai leíró nyelvtan tanításában „olly igen lényeges nemcsak a jót adnunk”, hanem a jó módszerrel való élést is szorgalmaznunk kell. Hogyan tettek eleget ennek a követelménynek a korabeli iskolai nyelvtanok szerkesztői, írói?

Ezzel kapcsolatban vizsgált időszakunkban két véglet jelentkezett: 1. Az iskolai leíró nyelvtankönyvek szerkesztői, írói és a praktikus nyelv-művelési, nyelvhelyességi szakcikk munkásai kritika nélkül „experimentáltak” (vö. Lehr: Orsz. Középtan. Közl. 1871—72, 467, 507., Brassai: A magyar nyelv taneszközei, Néptanítók Lapja, 1876. 401. 1877, 2.) az egyre fejlődő nyelvtudomány újabb és újabb vívmányait. Az eklekticizmustól sem szabadulva, irányító elvek nélkül zsúfolták fejezetekbe a nyelvtani szabályokat. A nyelvi tényeket elemző elméleti, nyelvészeti anyag rendszertelen és módszertelen felsorakoztatásából azután sok logikai és pedagógiai következetlenség született. 2. Nem volt megfelelő az „előadás”, a „tannyelv” sem, s egyes szerzők olyan „nyelvtankönyvi irályt” honosítottak meg az ijesztően nagy számú iskolai magyar nyelvtankönyvekben, aminek nem sok köze volt sem a tudomány szaknyelvéhez, sem az élet természetes nyelvi formálásához. Szarvas Gábor az iskolai nyelvtankönyvekre is gondolt, amikor ezt írta: „Olyan garázdálkodást, mint aminőt a mi tankönyveink tesznek a mi nyelvünkön, olyat nem tettek a világ valamennyi nyelvét összevéve egyen sem.” (Szarvas: Nyr. 3: 266—67.).

Ihász Gábor igen sok kiadást megért, eleinte kiváló erényekkel dicsekedő nyelvtankönyveinek éppen legutolsó, egyre „egyszerűsödő” kiadásai is bátorítást adtak azoknak, akik szakértelem nélkül, szinte a „tanfércelek” és a „tanorzsok” nivótlanságát is tükröző iskolai nyelvtankönyveket „kompilláltak össze”. [Vö. Szamosi, Orsz. Középtan. Tanár-egyleti Közl. 1876. 225. és Krausz G. László: Kézi tankönyvek gymnasiumainkban. Nagyvárad 8 osztályú Gymn. Évkönyve, 1856—58., Brassai: A magyar beszéd és a magyar grammatika, Néptanítók Lapja, 1879. 33.]. Milyen jellegűek voltak Szvorényi nyelvtanai, iskolai tankönyvei? Az eklekticizmus nem jellemzi tankönyveit, de az enciklopédizmustól még nem tudott megszabadulni, s bár a „leggyakorlatibb kezeléssel” s organikus összefüggésben s nem az élő nyelvtől független „élettelen halmazként” (vö. Hunfalvy: Magyar Nyelvészet, 1861. 419.) sorakoztatja fel a nyelvtani ismeretanyagot, mégis iskolai leíró nyelvtanaiban szorosabban kötötte magát az elmülethez, ahogyan a kortársak megjegyezték, túlságosan is „átelméli” a nyelvtani ismereteket. Ennek következtében nyelvtanai sokszor nem kívánt mértékben tudományos jellegűek. Maga Szvorényi is megvallja, hogy „nagyobb” nyelvtanában inkább a „tanári

előadást, mint a gyermeki beemlézésre alkalmasb formáknak tanodáinkban megszokott, áldástalan öntetét” tartotta szem előtt, s nem kívánta a nyelvtani rendszer tényeit „gyermekpéppé hígítani”, mert csak „áthátóbb” nyelvtani ismeretekkel lehet a magyar nyelvtantanítást „a stilisztika alapjává” tenni. (Vö. Kisebb Magyar Nyelvtan, 3. jav. kiadás; Pest, 1870.) Azt azonban a kortársak dicsérőleg emlegetik, hogy Szvorényi József volt az, aki „az akadémiai felolvasásokra érdemes tudós irályt” nem követi, s így nyelvtana „írói ízléssel” és „finom nyelvérzéssel” megírt „tudományos termény”. (Vö. Tanodai Lapok, 1861. 46—48. sz., NyK. XXIII. 115.)

Szvorényi iskolai tankönyvei (nyelvtana, ékesszólástana stb.) leginkább közel állnak ahhoz a magyar nyelvtani irodalomban komoly hagyományokkal rendelkező nyelvtantípushoz, ami középhelyet foglal el a „tudományos”, a „tüzetes” és a gyakorlatnak szánt „iskolai nyelvtanok”, vagy hogy Gyarmathi szavaival éljünk, „az iskolai Grammatika” és „a tudósok Grammatikája” között. (Gyarmathi: Okoskodva tanító magyar nyelvmester I. 1794. XIX. Benkő Loránd: Felvilágosodás kori nyelvtanaink, Nyelvtani Tanulmányok, Bp. 1961. 185.)

Szvorényi tudatosan vállalta a két típus között az áthidalást. Mint elméleti nyelvésznek, mint kutató nyelvtudósnak ideálja az a nyelvtudós, aki a nyelvi kérdések „elméleti művelésében” is azokat a témákat helyezi előtérbe, amelyeknek gyakorlati haszna is kézzelfogható. Egész életművével tett hitet e program mellett. Ezért vállalt „a magyar tudományos műnyelvnek megállapítására” alakult munkaközösségben is munkát. Azt a feladatot kapta, hogy a „grammatica, az orthographia, a stilistica, a metrica és az ars declamatoria” terminológiájának magyar megfelelőit alkossa meg, részben „az eddigi nyomok” felkutatásával, részben egyéni leleményességével. Szvorényi jól tudta, hogy mind a tudományos, mind az iskolai magyar nyelvtanok korszerűsödési folyamatát lassítja az is, hogy nincs egyöntetűség a szakszavak használatában, de különösen zavarja ez az iskolai nyelvtantanítást. Szvorényi nagy lelkiismeretességgel tett eleget a *Német—Magyar Tudományos Műszótár*, (Pest, 1858) szerkesztésében vállalt feladatának. Jó előtanulmány volt itteni munkálkodása ahhoz, hogy nyelvtanaiban nagyobb sikerrel teremtsen rendet a műszavak bábeli zúrzavarában. Nem csupán a purizmus elvének öncélú szolgálatában alkotta meg Szvorényi a megfelelő grammatikai, stilisztikai műszavakat, hanem elsősorban a praktikus nyelvművelés, az iskolai nyelvtani, stilisztikai és retorikai oktatás érdekében. Nem volt szerencsés megoldás azonban, hogy egy-egy idegen terminológiát rokonértelmű szósorokkal is értelmezett. Ez az egységesítés következetes érvényesítésének is gátjává vált. Hogy éppen a hangtani, a fonetikai műszókkal élésben ma sem jutottunk megnyugtató egységre, annak magyarázó oka, hogy ettől a szótártól kezdve, s talán ennek hatására is egy-egy fogalomra több műszó is gyakorlatba került, és nem állapították meg a rokonértelmű sorba belehelyezhető fonetikai műszavak pontos, egymástól elhatárolható értelmét és használati értékét. Szvorényi is pl. az *Accent*, a *Ton*, a *Betonung* magyar megfelelőinek (hangoztatás, hangejtés, szóejtés, beszédejtés, hangél stb.) jelzésében eléggé elbizonytalanodott. Nyelvtanírói munkásságához

is jó előtanulmányoknak ítéljük *Magyar Ékes Szókötetés, A' Magyar Tudós Társaság, jutalomkérdésére írt pályamunkáját* (Budán, 1846.) is.

Már bírálói, *Vörösmarty* és *Czuczor* is azt állapították meg, hogy ez a munka „nem közönséges philologiai és kivált stilisztikai jártasságra és szép ízlésre mutat.” (Vö. MNy., VIII. 257.) Az a hatalmas ismeretanyag, amit „a szók és mondatok tiszta, s választékos alkalmazásának, fűzésének és rendének” szabályaival kapcsolatban összehordott és elemzett, első-sorban a gyakorlati irányú és célú nyelvművelés számára jelentett igen használható anyagot. *Tompa* József sem véletlenül utal találóan arra, hogy *Szvorényi* e munkájában a korszerűbb nyelvvelémi munka, s a pozitív nyelvművelés csirái is jelentkeztek. (Vö. Nyelvünk a reformkorban, 410.) *Szvorényi* a *közszókötetésben*, tehát az értelmes beszédben és a helyes köznyelvi formákban, továbbá az *ékes szókötetésben*, vagyis a *választékos* nyelvi formálásban előforduló jellemzőbb típus-hibák elemzésében a valóban élő hibákat tette rostára. A pozitív nyelvművelés korszerű kezdő lépéseit is megtéve, nemcsak a sajátos magyar nyelvi formákat, a hungarizmusokat sorakoztatta fel, hanem a helyes nyelvhasználat normáit is körvonalazta. Nagyon előremutató e munkájában a nyelv *eszközjellegéről* szóló tanítása, a hangnyelvnek, a hangbeszédnek, az állati hangadással való összehasonlításából kapott tanulságok elemzése, továbbá a magyar nyelvvel kapcsolatban felvázolt tipológiai vonatkozású nézete. Nem véletlen, hogy részletesebben szólt nyelvünk erősen *toldalékoló* és *szintetizáló* jellegéről. Az *irogattathatandnék*, többszörösen todalékolt igealakokkal kapcsolatban nemcsak arról szól, hogy ez az egyetlen igealak képes kifejezni a cselekvő személyét, a cselekvést, a cselekvés ismétlését, a cselekvésnek más általi ismétlését, a cselekvő alany tehetségét, illetőleg a cselekvés lehetőségét stb., hanem arról is, hogy milyen elméleti és gyakorlati következtetések erednek nyelvünknek e tipológiailag jellemző sajátágaiból. *Szvorényi* finom nyelvérzékét s pedagógiai érzékét dicséri, hogy nyelvtanaiban nem szerepeltetett az élő nyelvből már teljesen kikopott vagy elavuló *testesebb* igealakokat. *Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyv, a főelemi Fiú- és Leányiskolák s Növendék használatára*, Pesten, 1871-ben megjelent munkájában külön is utal arra, hogy az erősebben todalékolt igeformákat tudatosan mellőzte: „A föltétes (*and, end-es*) jövővel népünk soha nem él, a körülírt (tanítani v. taníttatni fogok) jövővel is csak gyéren; mindkettő helyett, legtöbbször határozott kifejezésű jelennel és *majd* vagy egyéb időhatározóval. Azért jónak látszik . . . a szenvedő alakú *and, end-es* jövő szintoly *szokatlan, mint kényelmetlen* alakját mellőznünk.” (47—48. l.)

A legújabb kommunikációs, illetőleg makro- és mikrokontextusi vizsgálatok tükrében különösen korszerűnek kell tekintenünk *Ékes Szókötetése* vizsgálati módszerét. Elsősorban a beszélő szándéka és a kifejezendő gondolattartalom szempontjából vizsgál meg nyelvi képleteket. Ebből a szempontból különösen tanulságos a *hanglejtés* (ezt a műszót már használta!), „a szókiejtés énekszerű lejtegetése” nyelvi funkciójáról vallott nézete. Bár elméleti tételeihez kapcsolt szemléltető és bizonyító példanyagának nagyobb részét még a kódexek nyelvéből, a tájnyelvből,

a nyelvújítás alkotásaiból állítja össze, nem zárkózik el — éppen a nyelv-művelési, nyelvvelémi célok szolgálatában — attól sem, hogy a mindennapi élet nyelvhasználati formáit is bizonyító példának sorakoztassa fel pozitív vagy negatív előjellel. Szvorényi valóban élő nyelvi hibákat tett rostára, s nem mutatott be elrettentő például mesterségesen kiagyalt, illetőleg gyártott nyelvi képleteket. Ezért volt példamutató kortársai számára *Magyartalansági parányok* c. írása is (vö. Hunfalvy-Album 45—48.). A mindennapi nyelvhasználat, illetőleg a napi sajtó nyelvi helytelenségeit és leggyakrabban előforduló nyelvhasználati hibáit állította előtérbe. Az is kötőszóval „esett” szórendi bukfencek, a *kérdő-e* pozíciójával kapcsolatos hibák, s a wennauch analógiájára született germanizmusok elemző hibáztatásához kora hírlapirodalmából (Magyar Hírlap, Fővárosi Lapok stb.) gyűjt össze bizonyító példátárt.

A magyar szóláskincs, a frazeológia problematikáját különösen szívügyének tekintette. Már 1847-ben megtartott akadémiai beköszöntőjének témájául is ezt választotta: *A magyar közmondások és példabeszédek szelleme és vegyes elemei* című székfoglalójában kifejtett nézeteit az *Ékes Szókötetés* lapjain továbbfejlesztte, s felveti egy „*phrasis-tan* és *-tár*” tervét is. Hogy mennyire foglalkoztatta Szvorényit a magyar szóláskincs, a magyar frazeológia problematikája, bizonyítja az is, hogy később nagyon is gyakorlati célból; a „magyaros írásra törekvő tanítványainak okulására” újra igen alaposan foglalkozik e témakörrel. *A magyar nép eszejárása és eszmeköre közmondásaiban és egyéb elmeműveiben életűntetve* c. értekezésében (A Ciszt. Rend. Egri Gimn. Értesítője, 1888—89.) figyelemre méltó volt vizsgálati módszere is, hiszen a frazeológiai egységeket nemcsak folklorisztikai szempontból, hanem „alakilag”, s „jelvileg”, mint nyelvi tényeket is vizsgálta, s mint a „beszéd fényeit” sajátos funkciójukban, tehát a kifejezendő gondolat és a közlő szándék oldaláról is szemügyre vette. Tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó a frazeológiai egységek, a szólásmódok, a hasonlatok tipizálását is megkísérlő próbálkozása, s a frazeológiai képletek kialakulásának, eredetének igen gazdag példatárral történő felvázolása. Nagyon hasznosnak ítéljük a szólásoknak, mint „jelves kifejezéseknek” nyelvi szerepéről vallott nézetét, s a kép, „az érzéki hüvely” s az elvont tartalom között megvalósuló funkcionális kapcsolatok sajátosságaihoz fűzött eszmefuttatását. Valóban igaza van *Szathmári* Istvánnak, amikor Szvorényi Magyar ékes szókötetésének időtállóan ítélt fejezeteiből a frazeológiáról szóló részt is kiadásra méltónak ítélte. (Vö. *A magyar stilisztika útja*, 55—85.) Ebből a munkájából az is kitűnik, hogy Szvorényi a nép nyelvében való ritka jártassággal ítéltkezik a tájszavakról, illetőleg az egységes nyelv ideáljának összefüggésében a tájszók használatáról. Már egészen fiatalon, szülőföldjén, a Borsod megyei *Sátán*, majd később *Eger környékén* jegyezte, gyűjtötte „az anyai palóc szóejtés” sajátosságait. Szvorényi feljegyzéseiből, illetőleg megjegyzéseiből szinte egy szótárra való anyagot lehetne összeállítani. Az újabban fellendülő palóc kutatásnak is használható adatokat szolgáltat tehát Szvorényi idevonatkozó munkássága is. Nem véletlen, hogy még az irodalmi, irodalomtörténeti tankönyveiben, olvasókönyveiben (Magyar irodalmi szemelvények, Pest, 1867., Olvasmányok a gymna-

siumi, ipartanodai alsó osztályok számára, Pest, 1853., Kalauz az alsóbb tanodai műolvasás- és elemzésben. Nyelvtanár-társai számára, Pest. 1855.) talán éppen az egri Pápay Sámuel gyakorlatának (A magyar literatura esmerete, 1808) hatására — igen sok nyelvi, nyelvhelyességi adatot is felsorakoztat. A mindennapi nyelvhasználattal összefüggő nyelveművelő munka igen fontos feladatának jelölte meg e tankönyveiben is pl. „a semmitmondó ... szólamok”, a terpeszkező nyelvi formák („ha fontolóra vesszük”, „ha jól meggondolja az ember”, „ebből is kivehetni” stb.) elleni következetes küzdelmet is. Az irodalmi nyelv normáinak alakulására jótékony hatással volt Szvorényi gyakorlata is. Bár sokszor hivatkozik tájnyelvi sajátságokra, a tájnyelvi nyelvhasználatot nem normalizálja. Ő amikor bizonyos tájnyelvi, főleg palóc adatokra utal, valójában csak abból a célból teszi, hogy pontosan megvilágítsa sajátságos szerepüket. Szvorényinek ez a gyakorlata az 1860-as években mind szélesebb körben követőkre talált, s több cikk is felvetette azt a kérdést, „Hogyan tartsa magát a tanító a tájszójárás irányában?!” (vö. Tanodai Lapok, 1861. 11. sz.) A válasz Szvorényi nézeteit is tükrözi: nem szabad gúnyolni s „kevéssre becsülni” a „tájejtést”, de nem engedhető meg az sem, hogy a tájszójárás nagyon előtérbe lépjen. A nyelvtani oktatás sikerét bizonyítja az is, ha az „írás nyelv” (a köznyelv, irodalmi nyelv) helyes elsajátításában is előre haladtak a tanulók. E tankönyvekben található palóc nyelvi adatai elsősorban a nyelvjárástörténeti kutatás számára használható adalékok: A *jód* nyelvi funkciója: „jó, hogy nem iszom, mert *jód* megárt”, a palóc „lágylított alakok”, gyiák, a palócban megmaradt régies igealakok: megvigaszik, „bevigaszik a seb”, lyukajjt, szakajjt, a palóc „félmultozás”: látám, vevém, a palóc é-zés: kéván, a palóc „hasonlítás”: tanidd, a tanítsd helyett, a palóc szólásformák: az erkölcstelen ember „lelkétől megválván, egész barom”, a palóc tájszavak: *buc* (comb), *mielkedik* (cselekedik), *mielő nap* (dolog nap), *fáradt* (sovány, szikár) stb., stb. A *Magyar Ékes Szókötés* lapjain a sok palóc nyelvi adattal kapcsolatban a szerző külön is megjegyzi, hogy ahol a „palócszágra utal, kútfők hiányában sajátmagát kéri olyannak tekinteni, mint ki a nagy figyelmet érdemlő palóc szóejtést anyatejjel szíhatta be...” Egyik rövid Magyar Nyelvőr-beli cikkében (6:461—462) Szarvas Gábor kérdésére (vö. Nyr. 6:415) válaszol. A kérdés így hangzott: „Kassai József a *tem*, *töm* rovat alatt ezeket mondja Szókönyvében: A halottat *temik* Egerben... Hallható ez ma is még Egerben?...” Szvorényi erre a kérdésre adott válaszában azt is megírja, hogy az egri palóc szójárás valóban ismeri a kérdéses szót: 1877-ben az egri *kapások* még használták a *temik* (sepeliunt) igealakot. Figyelemre méltó az a megjegyzése is, hogy egy-egy sajátságosan palóc nyelvi forma azért szorul vissza, mert az egri kapás pl. már „a viláért sem akar palóc lenni”. Ha él is régi, kiveszett palóc szókkal, ejtéssel, gúnyból teszi: „A kiveszett palóc ejtéseknek vagy szóknak gúnyos utánzásában szívesen és gyakran tölti kedvét: *Gyerjék be keetek*... Mikor pofon *ütték*, olyat *puhant*, mint a *tank* („puha”, „lágyl”) *főd*, má most úgy meddagatt a képi, hogy a szémit (sic!) se lácczik ki, de most már *ajul* („lohad”, „puhul”) a *daganattya*.” Még az a szerencse — írja Szvorényi —, hogy az egri ember „csúfolja a palóczot — törsgyökeres palóczul”. Szvorényi szerint különben

a borsodi palócok a *temik ígét* nem érzik csúfnak, ezért „általán járatosak” a *temik, eltemik, eltemteek, eltemük* formák.

Ugyancsak palóc adatra utal „Hol vette magát?” című cikkecskéjében is (vö. Nyr. 3:220). Szerinte a „hol vette magát” szólásformával a „legelszigeteltebb *palócz zugban* is széltiben élnek”.

Figyelemre méltó ez a megjegyzése is: nem lehet a purizmus „hivatalása”, hogy a „bevett” jó szólásformákat irtogassa, mert ez „nyelvszegényítést” eredményez. Ne „érezzünk” minden nekünk szokatlan kifejezési alakban „*germán szagot*”. Joannovics Györgynek az *Arany* Jánostól emlegetett „egy torony a számára” nyelvi képlettel kapcsolatos megjegyzésére (vö. Nyr. 14:13), Szvorényi nagyon jellemzően a „borsodi palócságból” idéz fel analóg példát. A *sámára* határozó szerinte „*a majd, majdnem, körülbelül* hozzávető hasonló határozóknak felel meg: A beteg csak úgy van a számára most is . . . (körülbelül) . . . Mikor gyött kend . . . : az éccaka, a számára regvel . . .” Nagyon értékesek a palóc népnyelvi kutatás szempontjából ebben a cikkében olvasható értelmezései is: a palóc *cséklye* szóról közölt adatai valóban forrásértékűek. A palócoknál a *cséklye*, az eb, a sertés, a ló nyakáról zsinegen lelógó fadarab, mely az állatot a járásban akadályozza, hogy el ne bitangoljon. Ebből a jelentésből kiindulva értelmezi Szvorényi „*a cseklyés lábú ember*” nyelvi képletét is. A cseklyés lábú ember mindig „botorkázva jár” (vö. Szvorényi, Nyr. 14:83—84). Különbözik Szvorényival ért egyet *Lehr* Albert is (vö. Nyr. 14:131), amikor azt állapítja meg, hogy a szólás valódi értelmét „egész hitelesen felderítette Szvorényi József . . .” „*Szálllok az úrnak! Szállya kendnek*” című közleményében (Nyr. 18:224—225) Szvorényi arról tesz tanúságot, hogy jól ismeri a régi magyar nyelv forráshelyeit is: ezekből idézi a régi magyar *levélkezdő* és *levélzáró* nyelvi képleteket (*Szolgállok az úrnak! Szolgál kendnek . . . stb., stb.*), *Szarvas* Gábor „elmés fejtegetésnek” ítélte Szvorényi cikkét (vö. Nyr. 18:276) és sajnálja, hogy „aprányibb megszakításokat nem számítva, már hosszabb idő óta pihenteti tollát”. Az igaz, hogy ekkor már Szvorényi keveset publikál, feljegyzései azonban tovább szaporodnak, s éppen Eger és vidéke népnyelvi adatai bővülnek új és új megfigyelésekkel. Különbözik Szvorényi palóc-adataira nyelvészeink is gyakran hivatkoznak (vö. pl. Imre Sándor, NyK. 2:329—330, Vass József: NyK. 2:369. stb.).

Mind a kutató nyelvtudomány, mind az alkalmazott nyelvészet fejlődéstörténetében jelentős munkának kell tekintenünk Szvorényinak azt a művét, amit eddigelé nem értékeltünk megfelelően, sőt az idevonatkozó szakirodalom szinte teljesen megfeledkezett róla. Szvorényi *Ékes szólástan* című könyve ui. (Eger, 1851. II. kiadás, 1853. III. kiadás, Pest 1858 stb.) olyan „általános és alkalmazott” stilisztika, amely *Névy* László (Stilisztika. Az irály és írásműszerkezet ált. szabálya. Bp. 1875.) *Laky* Demeter (Írályrendszer, vagyis szerkesztésmódja, Pest, 1854. Írály- és költészettan, Pest. 1862.) és a Szvorényi-tanítvány, *Négyessy* László (Stilisztika, Pest, 1895. Szerkesztéstan, Pest, 1895. Retorika, Pest, 1901) hasonló jellegű munkája mellett is igen hosszú ideig hasznosan szolgálta az igényesebb anyanyelvi oktatás és az iskolai nyelvművelés céljait. A Szvorényi által

használt műszók [átmásítás, névmásítás, tárgymásítás, metafora, metonímia, szinedoche (köthalmazás, vágott rím)] is sokáig élnek.

A „nyelvbeli helyesség” kérdéseit elsősorban a helyes nyelvhasználat szempontjából vetette fel. A nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolatára is utalt akkor, amikor azt tanította, hogy mivel az „irály olyan, mint a gondolkodásmód”, ezért nemcsak az irályt kell művelni, hanem azt a gondolkodási formát, módot is, aminek az irály, a nyelvi forma „megfelelő jegyül” szolgál. A nyelv művelés tehát tekintse feladatának „a gondolatalakok gazdagítását” is. A pozitív nyelv művelő munka legfőbb irányító elve, hogy „a nyelv tekintessék annak, ami, ti. eszköznek... mert nem önmagáért van, hanem azon gondolatért, vagy fogalomért, amelyet általa kifejezni akarunk”. Az *öncélú* nyelv művelésnek nem adhatunk tehát létjogosultságot.

Nagyon korszerű nyelv művelési célra hívta fel Szvorényi a figyelmet azzal, hogy a *Magyar irodalmi szemelvények* című, s Pesten 1867-ben megjelent kézikönyvében a „kartársai” számára megfogalmazott „szakbéli követelésekben” felvetette a „takaros”, vagyis a takarékos, *gazdaságos nyelvi formálás* követelményét is. Amikor szót emelt a *bonjolultság* ellen, s a feleslegesen körülményeskedő nyelvi formákat elítélte, valójában mai modern megfogalmazásban a nyelvi formálásnak, a beszédnek pozitív információt nem nyújtó, redundans elemeire hívta fel a figyelmet. Ebben az összefüggésben nagyon találó az az idézet, amit Széchenyi levele nyomán közöl: „Bocsánat hosszadalmasságomért, nem értem rá rövidebben írni”.

Szvorényi a legmegfelelőbb, a valóban relevans nyelvi kifejező eszközök választásával kapcsolatban kifejtett nézeteit nemcsak ebben a munkájában állította előtérbe. Mind „nagyobb”, mind „kisebb” nyelv tan könyveiben gyakran szól a nyelvi elemek funkciójáról is. A nyelvi tényekből levont szabályok megfogalmazásában ritkán téved a *felsorolás* útjára, s gyakoribbak a motivációs típusú, a bizonyító erejű szabályok, s már felfeltűnnek a nyelvi tények szerepét tekintetbe vevő funkcionális szabály típusok is. A kortársi iskolai nyelv tanokhoz viszonyítva, új vonás Szvorényi nyelv tanában egyrészt az a módszertanilag is hasznos gyakorlat, hogy példatárában elsősorban a természetes nyelv használatot is tükröző nyelvi képletek olvashatók, s nem mesterségesen gyártott, a nyelvi valósággal kapcsolatba nem hozható csinált nyelvi formák, másrészt az, hogy Szvorényi következetesen végiggondolt, egységes elvek irányító erejét is tükröző, s a nyelvi tények tiszteletét tekintetbe vevő olyan nyelv tani rendszert vázolt fel, különösen „nagyobb” nyelv tanában, amelynek belső rendjét bizonyos elvek következetes szolgálata is biztosítja. Az alábbiakban éppen ezeknek az elveknek előtérbe állításával próbáljuk Szvorényi nyelv tanának értékeit és hiányosságait elemezni.

Ismeretes, hogy Szvorényi az 1877. évi akadémiai Sámuel-díjjal jutalmazott *Fejlődési tünemények a nyelvben, fő vonatkozással a nyelvújításra* című tanulmányában (A Ciszt. r. Egri Gimn. Értesítője 1877., vö. róla: Volf: Nyr. 6:539—549.) fejlődéstörténeti távlatban mutatta meg, melyek azok az elvek, amelyek a nyelv „szükségképp” és „folyton” változásában is a leggyakrabban elénkbe tűnnek. Ezeket az elveket tankönyv-

veiben is szolgálni kívánta. Erre is utal Volf György, amikor ezt írja: „... ismeretes, hogy Szvorényi mennyi s mily nagy szolgálatot tett a neológianak, a mennyiben tanításait grammatikája útján a legutolsó pusztai iskolában is eljuttatta...” (Nyr. 6:540.)

Szvorényi, a kiváló nyelvész-tanár különösen tekintettel volt nyelvtankönyveiben a nyelvújításnak az eufoniát és az ízlést előtérbe állító elveinek, gyakorlatának érvényesítésére. A *szép hangzás*, az *eufónia* követelményeinek tiszteletben tartásával olyan momentumok is jelentkeznek nyelvtankönyveiben, amelyekkel az előző nyelvtanokban ilyen következetesen nem találkozhattunk. A fülsértő monotóniára alkalmat adó példákat pl. Szvorényi következetesen gyomlálta ki nyelvtankönyvének példatárából, vagy csak elrejtésképpen közölte azokat. „A nevendékek érenyeinek és engedelmesek legyenek” típusú példamondatokból vonja le a következő intést: „Kerüljük gondosan több hasonló magánhangzónak, de különösen a sok *e*-nek összehalmozását.” (Magyar Nyelvtan, Pesten, 1861.) Nem véletlen tehát, hogy Szvorényinál a *nyílt e* és a *zárt ë* megkülönböztetése nemcsak helyesírási probléma, hanem a helyes magyar kiejtés, a szabatos, pontos és világos közlés, és az eufónia érdekében egyaránt megtartandó követelmény. *Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyvében* a tanárok számára ezt a tanácsot fogalmazza meg: „A közép (zárt) *é* (hol *é*, hol *ë* írásjeggyel él!) tiszta kiejtését, szigorúan követeljük meg a tanulóktól”, elsősorban azért, mert a két hang közti különbségtevéis „*értelemkülönböztetésre*” is szolgál. Ennek bizonyítására összeállított példatárából csak a következőket idézzük: *mentek*: immunis, *menték*: immunem reddo, *méntek*: iverunt, *ménték*: itis (vö. Ékes Szólástan, 1851), *keltem*: surrexi, *keltém*: [itt két pontos *ë*-vel jelöli a zárt *ë* hangot: surrectio mea (Magyar Szókötés, 1846.)]. „Nagyobb” nyelvianában ez a példamondat olvasható: „Ha azon úton *ménték*, melyen számos jók *méntek*: tölem is lésztek *mentek*, ki minden jókat menték.” (22. l.) A *jó* és *szép hangzás* érdekében meg lehet szüntetni a monotóniát a következő hangsorokban is, ha a két *e* hangot pontosan megkülönböztetjük a kiejtésben is: *velém*, *nyerég*, *péhely*, *tész*, *kell*, *Széged* stb. (Vö. Magyar Nyelvtan, Pest, 1861. 149. l.) (Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyv, Pest, 1871. 8. l.) Szvorényi tehát nyelvünk *esztétikai értékét* is erősítő tényezőnek tekinti a *zárt ë hangot*. A *Tanodai Lapok* hasábjain több cikk (vö. pl. 1866. 14. sz.) felveti a zárt *e* hang problémáját, s javasolják, hogy a „helyesírásba is be kell hozni”, mert így „nem vesztené el nyelvünk *e kellemes* szóhangot”. De a *nyílt e hang* fonéma terheltségének megszüntetésére megengedhetőnek tartja a zárt *e*-nek az *ö* hanggal való felcserélését is. Nyelvtanaiban ezért szaporodnak el az *ö-ző* formák: *föltételes*, *pör*, *vörös*, *pöhöly*, *szerelmötök* stb. A monotónia elkerülése végett „nagyobb” nyelvianában még a „táj-jellegű alakoknak is megkegyelmez: „A -ból, -böl, -ról, -röl, -tól, -töl *szébb hangzás kedvéért* néha -búl, -bül, -rúl, -rül, -túl, -tül hangzósakra cserélhetők: *fördöbül*, *kóróbül*, *kórórül* stb. (Magyar Nyelvtan, Pesten, 1861. 71 l.)

Azt azonban itt is meg kell jegyeznünk, hogy Szvorényi nagyon ritkán kodifikál nyelvjárási alakváltozatokat, s inkább az a jellemző rá,

hogy a nyelvjárási formákról, a nyelvjárásias toldalékokról a tiltás jegyében nyilatkozik: „A művelt beszédben kerülni kell a tájszóvási hangzókát: *óma, szíp, mast illen, hetfő, fony, lölkő, hajma, gyug, vella, kilis, játszan yi, hü (~ hú)*” stb. (Magyar Nyelvtan, 1861. 20, 24.), s „irtogassuk a tájdivatos: *házakot, botokot, fákot*, féle ejtésekét is.” (Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyv, 12. l.) Azt azonban nem tartjuk véletlennek, hogy a zártabb „tájszokású” -bul, -bül, -rul, -rül stb. ragok mellett megengedhetőnek tartja a birtokos személyrag 3. személyű -e ragjának helyén a „tájejtéses” -i rag használatát is: *füsti, széki, szemí*. Ennek ugyanis hagyománya van a magyar nyelvteni irodalomban is. Gyurits Antal pl. (Magyar Nyelvtan, Tanodai és Magán használatra, Pesten, 1856.) az -i 3. személyű birtokos személyragot a „rendes” ragok közé veszi. Szvorényi ez „elvbeli ingatagságára” van még más magyarázat is. A prózódiai vitákban is elhangzott az a nézet, hogy a *versnyelvben*, a jó rímek „nyerhetőségének” érdekében megengedhető mind a *fábul, folyótul*, mind a *fejít, kezít* nyelvjárásos szóalakok használata. (Vö. még: Szilágyi Ferenc: Irodalmi nyelvünk egysége és a versnyelv. A Magyar Nyelv Története és Rendszere. Nyelvtud. Ért. 58. sz. 550—551.) A *fából ~ fábul, keze ~ kezi* alakpárok stilisztikai értékkülönbségére figyelés tehát nagyon is érthető elvi megfontolások alapján kialakított nézeteinek ismeretében. Az *eufónia* pl. annyira központi helyet foglal el rendszerében, hogy az általa szabályosnak ítélt *házok* (s nem *házak*), *helyök* (s nem *helyük*) egybirtokú többes 3-ik személyragos alakok mellett „csak a szebb hangzás kedvéért” tartja elfogadhatónak az *örömük* alakot. (vö. Magyar Nyelvtan, 1861. 66.)

A „hangkellem”, a „széphangzás” érdekében hívja fel pl. a figyelmet *Ékes Szókötésében* arra, hogy lehetőleg kerülni kell az egyhangúságot, a monotonitást eredményező ilyen szóalakokat: *sánta, hangja, hagyta, eledleket, szerelmetek, törzsökökhöz* stb. Nyelvtanainak a magyar igeragozást tárgyaló fejezeteiben mégis felsorakoztat ilyen jövőt kifejező igealakokat is: *eendem, eendel, eendenek* stb. (Elméleti és Gyakorlati Nyelvkönyv, 1871. 58. l.)

Bárczi (A magyar nyelv életrajza 338.) megjegyzi, hogy Szvorényi a jónevű nyelvészétá „a változatosság ékes eszközéül” ajánlja még, hogy a sokféle mondatviszonyt kifejező, s ezért sorozatban is jelentkező, s a közlést egyhangúvá tevő *hogy* kötőszó helyett, a *miszerint* kötőszóval éljenek. Nem véletlen tehát, hogy az 1850-es években ezt a kötőszót valóban gyakran használják, s ahogyan a *Tanodai Lapok* cikkírója megjegyzi (1859. 34. sz.), „a miszerint új kötőszónak a *hogy* helyett való használatása annyira általánossá lön, annyira gyakorlatba vétetik, hogy már nem annyira a használatból való kiszorítottatása, mint inkább használtatásának szabályozása jöhet kérdésbe.” Nagyobb nyelvtenának lapjain nemcsak azt állapítja meg, hogy a *hogy* kötőszó igen gyakori használatú nyelvünkben, hanem azt is, hogy „ha *kétszer* jöne elé *miképp, miként, miszerint*-tel helyettesíthető”. (Magyar Nyelvtan, 1861. 218. l.)

Igen következetes elvi álláspontot követett Szvorényi abban is, hogy nyelvtenkönyveiben a nyelvi tények funkcióját „a szándék felől, a gondolat felől” is bemutatta, és különösen a megfelelő gyakorlatokban, vagy

ahogyan ő elnevezte, az elméleti anyaghoz társított „tankísérletekben” azt is leírja, hogy az egyes nyelvi képletek hogyan felelnek meg a beszélő szándékához is mért gondolatoknak. Világosan utal arra is, hogy ennek a szempontnak a következetes érvényesítése igen fontos nyelvi nevelési feladat, hiszen minden közlésnek egyik legfontosabb célja, hogy „se több, se kevesebb, se más ne értessék”, mint amit a beszélő, az író, a nyelvi képleteket felhasználó ki akart fejezni. Szvorényi nyelvtanainak tehát nemcsak abban van nagy jelentősége, hogy következetesen a *mondattani alapra* helyezte a nyelvi tények bemutatását, elemzését, s hogy *teljes mondattant* dolgozott ki nyelvtanaiban, hanem elsősorban abban, hogy nemcsak a mondat szerkezetére, hanem a mondat „jelentményére” is nagyon tekintettel volt.

Az előbb vázolt elveknek megfelelően, olyan mondattani ismeretanyagra fektette a súlyt, amiről az előző és a kortársi nyelvtanok nagyon szerény ismeretanyagot közöltek. Nem véletlen például, hogy Szvorényi nyelvtanaiban a *szórendről*, annak a kommunikációban betöltött igen nagy szerepéről is nagyon korszerűnek tűnő felvetéseket, nézeteket olvashatunk. Szvorényi ugyanis a beszélő szándékának megfelelően, kétféle nyelvbeli nyomósítást különböztet meg. Az ún. „hangsúlyozó” nyomósítás mellett, kiemeli a másik nyomósításnak „a szórendi kiemelésnek” nagy szerepét is. „Alig lehet a világosságnak hatalmasabb előmozdítója, mint a helyes szórend.” (Ékes Szókötés, 183.) Ennek az elvnek megfelelően nyelvtanaiban azt is bemutatja, hogy a mondatokban a szórend a finom fordulatokra, a mondanivaló teljes értékű értelmezésére egyformán alkalmas eszköz. Nagyon figyelemreméltó az a megjegyzése is, hogy a „zavart beszéd” szórendi megoldása is arról árulkodik, hogy azért nincs rend a nyelvi formákban, mert nincs rend, világosság a gondolatokban.

Szvorényi azt is észreveszi, hogy a népnyelv, közelebbről a palóc nyelv sajátos szórendi megoldásokkal is él, s ezzel felhívta arra is a figyelmet, hogy hasznos lenne a nép nyelvének szórendi formáit összegyűjteni, s tudományos igénnyel elemezni. A „*mit én bánom...*” nyelvi képlet „megbontott” szórendjének sajátos szerepére külön is felhívja a figyelmet. Szvorényi azt az adatát az 1846-ban megírt Ékes Szókötésnek lapjain is megtaláljuk. Nem tekinthetjük egészen véletlennek tehát, hogy Arany János a *Csendes dalokban* a Szvorényi által idézett és elemzett inverziós szórendet használja fel 1853-ban, Világos utáni lelkiállapotáról is valló keserű mondataiban is: „Ez a világ... ha felfordul: *mit én bánom*, Abba sincsen semmi károm.”

Szvorényi „nagyobb” nyelvtanának kortársi ismertetői, köztük Hunfalvy Pál is (vö. Magyar Nyelvészet, 1861. VI. évf. 419—433.) Szvorényi-nak a szóképzéssel és a ragozással kapcsolatos tanításait bírálták. Ha figyelmesebben elemezzük Szvorényi-nak a problémára vonatkozó elméleti tételeit, észrevesszük, hogy nyelvtanának e tényekkel kapcsolatos tanításai is következetesen végiggondolt elvekből születtek. Még az sem véletlen, hogy egyrészt a *rag* szóval, mint a toldalékok közös megjelölőjével találkozunk, másrészt, hogy a rag és képzők közötti különbség-tételben eltért az eddigi nyelvtanok, sőt azt mondhatjuk, hogy a mai

nyelvtanok tanításától is. A kortársak nem értették meg Szvorényi e problémára vonatkozó nézeteit, és bírálatukban nem is érintették a lényegét. Abban igazuk volt a bírálóknak, hogy a nyelvhasználat és a nyelvérzék szempontjából nem volt helyes, hogy Szvorényi a *mozog*, *zörög* stb. igealakokban az ősi egyszerű gyakorító igeképzőt is kiemelendőnek tartja. Hunfalvy helyesen mutatott rá, éppen Szvorényit bírálva, hogy „a magyar szókat csak addig szabad még elemeznünk, meddig jelentéssel bíró részeket tudunk bennük megkülönböztetni”.

Szvorényi nyelvтанait ismertető, bíráló cikkek különösen azt hibáztatják, hogy a „közszoakástól eltörően” Szvorényi bizonyos ragokat is képzőknek tart, illetőleg ahogyan Hunfalvy fogalmazott, „nem kellően különbözteti egymástól a képzőt és ragot”. (Magyar Nyelvészet VI. 419.) Ennek oka elsősorban az, hogy egyáltalában nem értették meg, milyen elvek alapján teszi mindezt Szvorényi következetesen. Antal László (A magyar esetrendszer, Bp. 1961. 110. l.) találóan utal ezzel kapcsolatban arra, hogy Szvorényi ezeknek a nyelvi elemeknek „társítási lehetőségeit”, illetőleg „társulási képességét” vette alapul annak megállapítására, hogy a ragok vagy a képzők funkcióját teljesítik-e.

Szvorényi jól látta „a magyar névragozás sokesetű jellegét” (vö. Antal: 111.). A magyar főnévnek tizenhét esetét sorakoztatja fel, de egyes ragokat kizár az esetragók közül: „az *astúl*, *ostúl*, (*ül*, *ül*, *an*, *en*, *lag*, *leg*), *ként*, *v. anként*, *onként*, *kor*, *kép*, *képen* . . . a határozó-képzőkhöz csatlakoznak”. (Magyar Nyelvtan, 1861. 73, 209.) Antal László idézett munkájában Szvorényiban elődjét látja, mert Szvorényi is „mindazokat az elemeket, amelyeket mi kizártunk az igazi esetragók közül, ő szintén kizárta azok sorából, és valamennyit adverbialis képzőnek nyilvánította”. (vö. Antal 110—111.) Itt említjük meg azt is, hogy *Ihász* nyelvтанában is ezeket olvashatjuk: „A . . . *kor* némely fő- és melléknevekhez és névmásokhoz járulva, azokból *időjelentő határozókat* alkot: jókor, rosszkor . . .” (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 184.) — „A *-kép*, *-képen*, jelentéseiknél fogva csak némely *hozzájuk illő*, az az: *velők megférő* jelentésű szavakhoz kapcsolhatók.” (Magyar Nyelvtan, Székes-Fejérvárott, 1846. 30. l., vö. még: Budenz: NyK. 6:17—18.)

Szvorényi a névragozásban három alcsoportot különít el egymástól: 1. *alanyeseti ragok*, 2. *belviszony ragok* (sajátító: *nak*, *-nek*, tulajdonító: *nak-nek*, szenvedő: *-t*, *at*, *et*), 3. *helyragok*: ezen belül pontosan elhatárolja a hármas ablativusi, locativusi és lativusi aspektusokat. Az ablativusi irányulású: *kiható*: *ból*, *ből*, *leható*: *ról*, *ről*, *távolító*: *tól*, *től*, *határvető*: *ig*. Locativusi irányulású: *marasztaló*: *ban*, *ben*, *állapító*: *on*, *en*, *veszteglő*: *nál*, *nél*. 4. *Különféle körülmény ragok*: *okadó*: *ért*, *segítő*: *val*, *vel*, *fordító*: *va*, *ve*, *vá*, *vé*, *mutató*: *ul*, *ül*. Tehát Szvorényi a *-kor*, *-stul*, *-nként*, *-kép*, *-ul*, *-ül*, *-lag*, *-leg* elemeknek képzővé válását dekralálja és kizárja őket az esetragók közül.

Szvorényi következetes elvi álláspontja tükröződik abban is, hogy leíró nyelvтанában a nyelvet nem statikusan mozdulatlanak ábrázolja, hanem fejlődésében, mozgásában. Nem véletlen tehát, hogy a nyelvi tények leírása közben külön is elhatárolja a valóban használt nyelvi for-

mákat az elhalófélben levőktől, sőt a keletkező újaktól is. Elsősorban „nagyobb” nyelvtanában olvashatunk olyan megjegyzéseket, amelyekben az egyes nyelvi tényeket, jelenségeket nemcsak a korabeli nyelvrendszerbe állítja be, hanem a fejlődési sorba is.

A nyelvésztéta Szvorényinak a nyelvi elemek változásával kapcsolatos minősítését is motiválják a nyelvi tények esztétikai szemléletéből eredő nézetei. Az is jellemző, hogy nagyon gyakran tesz egyenlőségi jelet a *szép* és *helyes* nyelvi formák közé, mert ami szerinte szép, az helyes is: „A *-túl*, *-túlról*, *túlra* helyett a régiek ezen *helyesebb* és *szébb* alakkal éltek: *elvöl*, *elvől*, *elvé*, és pedig függetlenül, vagyis a vonatkozatos név ragczása nélkül. Pl.: *Jordán elvöl*, ma: Jordánon túl...” (Magyar Nyelvtan, 1861. 93.)

Mindenképpen figyelemreméltó az is, hogy egy-egy nyelvi elem leíró jellegű elemzéséhez nyújtott megjegyzéseiben nemcsak a nyelvi formák *alaki változásait* (pl. „a régiek az *-ul*, *-ül-t* *-ol*, *-öl* alakban szerették használni: *bátorol*...”) tartja számon, hanem a *használatban beálló* változásokat, fejlődési tendenciákat is. Erre vonatkozólag is jellemző az *-ás*, *-és*, az *-at*, *-et* képzők funkciójáról tett következő megjegyzése: „A régiek az *-ás*, *-és* meg az *-at*, *-et* *cselekvőségi* s *cselekményi* különbségét gondosan szerették megtartani, azért mondák: *hadakozat* (*bellum*), *születet* (ma: *születés*...)”. (Magyar Nyelvtan, 1861. 239. l.) stb. „A beszédünkön eláradt *hogy*-ok ritkítása” céljából helyes, ha az *-and*, *-end*-es alakokkal élünk: „Nincs reménye ily súlyos szenvedést *kiállandania*...” (Magyar Nyelvtan, 1861. 158.)

A korabeli „hasonlító” és „bölcsező nyelvbúvárlat” hatására nagyobb nyelvtanában elszaporodnak a magyar nyelv szókészletének és nyelvtani szószerkezeti elemeinek kialakulására, változására vonatkozó megjegyzések. Ma is helytállóak pl.: az *ecet*, a *pózna*, az *erkély*, a *gerenda*, a *zsinat* stb. szavakkal kapcsolatos nézetei. (Vö. Magyar Nyelvtan, 1861. 228. l.) Ugyanakkor világosan és nagyon határozottan azt is megmondja, hogy az iskolai leíró nyelvtanban egy-egy nyelvi elem eredeti alakját és jelentményét kijelölni, illetőleg tüzetesen elemezni nem kell, mert ez csak a hasonlító és bölcsező nyelvbúvárlat feladata...” (Magyar Nyelvtan, 1861. 228.)

Az egyes nyelvi elemek funkciójának vizsgálatában felvetett, s aránylag sok nyelvhelyességi problémával kapcsolatban Szvorényi gyakran hivatkozik a „*nyelvszokásra*”, a „*szokásra*”, a „*jószokásra*”, a „*köznyelvre*”: „Az *-atlan*, *-etlen* kivált a *köznyelvben* gyakoribb...” (Magyar Nyelvtan, 1861. 240.) Olykor egészen finom megkülönböztetésre is rámutat: „A *jószokás* azon különbséget teszi (az *-ért* és az *-on*, *-en*, *-ön* ragok használatában), hogy a *vétel*, *szerezés*, *-on*, *-en*, raggal az *adás*, *átengedés* pedig inkább *ért* raggal vonzza a határozót: két *garason* nem sok sáfrányt *vehetsz*, két *garasért* nem sok sáfrányt *adnak*”. (Magyar Nyelvtan, 1861. 270.)

Egy-egy nyelvi képlet helyes vagy helytelen használatának bemutatásakor általában gyakran hivatkozik a szokásra, a mindennapi élet gyakorlatára. Helyes szerinte az a nyelvi forma, amelyik a pontos, a világos, a félre nem érthető közlést segíti elő. Erre vonatkozik pl. a követ-

kező megjegyzése: Mivel a *-ván*, *-vén* határozói igenév képzők sokféle viszonyt, „többféle jelentményt”, illetőleg funkciót sűrítethetnek (időhatározó, állapotjelző, okhatározó stb.), a világosabb meghatározásra a *-ván*, *-vén* helyett biztosabb más alakkal élni: „*Kedvezvén az idő*, nem késem használni... a *kedvezvén* egyképpen szolgálhat idő-, ok- és föltéthatározóul”, ezért biztosabb a következő formákkal élés: *Míg kedvez az idő...* (időhat.) — *Minthogy kedvez az idő...* (okhat.) — *Ha kedvez az idő...* (föltéthat.) stb. (Magyar Nyelvtan, 1861. 312.)

Nyelvtudománytörténeti szempontból is jelentős Szvorényi nyelvtanának szabály- és példatára, különösen azért, mert néhány nyelvi forma elterjedésének útjára, módjára és okára is magyarázatot találhatunk benne. Nagyon sok szabályát, illetőleg példamondatát az utód iskolai nyelvtankönyvek szinte szóról szóra átveszik, s így nem véletlen, hogy pl. az *állítmányi mellékmondatokról* (függőmondatokról) szóló tanítását és példatárát jóformán valamennyi iskolai nyelvtankönyvben megtalálhatjuk. Hosszú ideig Szvorényi nyelvtani műszavait használták fel a megjelent magyar iskolai nyelvtankönyvek. Amikor Volf György azzal vádolta meg *Bodnár* Zsigmondot, hogy nyelvtanában (Magyar nyelvtan a közép tanodák alsóbb osztálya számára, Pest, 1873.) valójában semmi eredeti nem található, s „ha Szvorényi vissza követelné a maga részét, nagyon megfogyna e művecske...” (Magyar Tanügy, 1873. 422—432.), *Bodnár* azzal védekezik, hogy Szvorényit forrásul használta ugyan, de csak „nyelvtanának műszóihoz ragaszkodott”. Sajnos, a későbbi ún. *Szvorényi-kivonatok*, *Szvorényi-rövidletek* (Magyar Tanügy, 1873. 478.) Szvorényi József nyelvtanának éppen nem a legértékesebb tanítását vették át, hanem azokat a szabályokat, amelyek Szvorényi nyelvtanába is, elsősorban az akadémiai Magyar Nyelv Rendszere fejezete nyomán kerültek be. (Vö. Kalocsa Róza: Magyar Nyelvtan, könnyű modorban, Pest, 1871.) Csak sajnálhatjuk pl., hogy a „rövidség” követelményeinek a tekintetbe vétele miatt Szvorényinak a mindennapi nyelvhasználatra vonatkozó értékes megjegyzéseit kiiktatták. Különösen sajnálatos, hogy Szvorényi nyelvtanának ún. *jelentéstani megjegyzéseiből* pedig jóformán semmit sem vettek át. A magyar nyelvtudomány történetében általános az a vélemény, hogy *Simonyi* Zsigmond a jelentéstan szálláscsinálója nálunk. (Vö. Simonyi: A jelentéstan alapvonalai, Bp. 1881.) Arra azonban feltétlenül rá kell mutatnunk, hogy éppen a gyakorlat oldaláról felvetődő követelmények szolgálatában már Szvorényi is feltűnően sok jelentéstani megjegyzést kapcsol a nyelvtani anyaghoz. Igen gyakran találkozunk a *jelentmény*, *jelentvény*, *jelenték*, illetőleg a *jelentés* műszóval is nyelvtanában. (Vö. pl. „Egyes szók tőalakjuk különbsége szerint *különböző jelentéssel bírnak*: Az elégett fának *hamuja*, a gyertyának, papírnak *hamva* van. A *szarú* mesterséges állapotúra, a *szarv* természetes állapotúra mondatik.”) (Magyar Nyelvtan, 1861. 79.) Nagyon tanulságosak azok a jelentéstani megjegyzések, amelyeket pl. a *sarjú*, illetőleg *sarj* szóalakokkal, továbbá a *csipdel*, *csipdez*, *csipdes*, *csipked*, *csipeget*, *eddegél*, *evegél*, *eveget* gyakorító igesorral kapcsolatban tett.

Néhány mai nyelvi problémánk, nyelvhelyességi kérdésünk szempontjából a fejlődés, a változás tényének pontosabb megállapítására érde-

mes Szvorényi e problémákra vonatkozó nézeteit és példatárának megfelelő elemeit is előtérbe állítani. A mondatok igéjének főnévre változtatásához, s az -ás, -és képzős főnevek elterjedéséhez (vö. Ruzsiczky: A magyar nyelv története és rendszere 528.) szolgáltat adatokat. Szvorényi például, amikor a „hogy kihagyásának” nyelvi funkcióbeli célját, illetőleg módjait mutatja be, s elsősorban azt, hogy az „*érzem, hogy enyhül fájdalmam*”, „*nem kívánom, hogy lássam*” nyelvi képletek helyett a *hogy* kihagyása folytán is jelentkeztek az: „*érzem fájdalmam enyhülését*”, „*nem kívánom látását*” típusú nyelvi formák. Szvorényi azt is észreveszi és konstatálja, hogy ez a szerkesztésmód egyúttal „*határozatlanná változtatja a mondanivalót is.* (Magyar Nyelvtan, 1861. 336.)

Abban is elvi következetességet kell látnunk, hogy Szvorényi nyelvtanában az egységes nyelvi norma igényét is tekintetbe véve az *élő szó*, a *kiejtés*, illetőleg a *magyar nyelv hangalakja* vizsgálatának is nagy teret szentel. Következésként elhatárolja egymástól a „nyelvjárási hangoztatás”, s a „művelt nyelvszokás”, a „csinosabb társalgási és írói nyelv” kiejtését, s helytelennek bélyegzi az ily nyelvjárási ejtések: „*genge, tanítani, tyűkör...*” stb. (Magyar Nyelvtan, 1861. 352.)

Nagyobb nyelvtanához csatolt *Helyesírásában* nemcsak a szók helyesírásáról szól, hanem a kiejtés helyességéről, illetőleg helytelenségéről is. Mivel az eufóniának is megvannak a nyelvben saját igényei, „a jobb hangzás kedvéért”, az egyhangúság kikerülésére „engedmény képpen” feltűnően sok kettős kiejtési formát tart megengedhetőnek: *fel ~ föl, megett ~ mögött, részint ~ részént, szerint ~ szerént, vörös ~ veres, örömetektől ~ örömötöktől, ismeri ~ ismeri* stb. Jellemző ez a megjegyzése is „ezek a hasonló engedmények az egyhangúság kikerülésére, *magok helyén* nem csak használhatók, de *használandók is*”. (Vö. Magyar Nyelvtan, 1861. 353.) A *nyelvesztétikai szempont* általában nagy szerepet játszik egy-egy nyelvi tény minősítésében.

Az időtartambeli „ingatagság” (nyirok ~ nyírok, hurok ~ húrok stb.) értelem megkülönböztető szerepéről szólva pl. azt is megjegyzi, hogy „az egytagú szókat, melyekben az i, u, ü ingatag, jobb *hosszan* ejteni, részint, mert a gyököt *súlyozás* illeti, részint, mert a *terjedtebb nyelvszokás, a természetesebb, tehát szebb hangzás is javallja...*” (Magyar Nyelvtan, 1861. 17. l.)

Azt is ki kell azonban emelnünk, hogy Szvorényi sokszor egy-egy nyelvi, illetőleg „grammatikai tény” (vö. Magyar Nyelvtan 1861. 23. l.) leírásában nem a *közszokás*, nem a mindennapi nyelvhasználat által „javallt” nyelvi tényt normalizálja. Csak egy példát erre is: A *cz* írásjel „egyszerűsítése” mellett tör ugyan lándzsát, mégis nyelvtanában következetesen a *cz* írásjegyet fogadja el normának, s azzal él a szövegben is (makranczos, aczél stb., stb.). Ezt a gyakorlatot a következő igen figyelemreméltó érveléssel védi: „Azokért, kik ellenmondáson vélnek rajta foghatni, hogy míg a *c* mellett szólok, könyvem szövegében magam is *cz-t* használok s tanítok, — megjegyzem, *mikép* a nyelvész csak *statistikusa*, s nem *törvényhozója* a nyelvnek. Azért az írói közszokás határain kívül javallani, igen, de iskola számára új nyelvtani törvényeket szabni, hivatva nem lehet...” (Magyar Nyelvtan, 1861. 23. l.)

Nem véletlen tehát, hogy Szvorényi ennek az elvnek következetes tisztelete miatt gyakran óvakodik attól, hogy „idő előtt” grammatikai ténynek minősítsen, illetőleg szabállyá emeljen olyan nyelvi elemeket, tényeket, amelyeket a közszokás, a gyakorlat már „annak javall”.

Szvorényinak ez a megjegyzése arra is utal, hogy a kutató nyelvészet és az alkalmazott nyelvtudomány között — s éppen két igen fontos területen — a leíró magyar nyelvtan és a helyesírás problematikájában — egyre mélyült a szakadék, elsősorban az Akadémia merev álláspontja miatt. Szvorényi ebben az összefüggésben említi meg, hogy pl. az *aki*, *amely*, *ami* ortográfiáját tekintve sem az iskola, sem a tudomány számára nem szerencsés gyakorlat a kétféle írásmód (*a ki*, *aki*) (vö. Magyar Nyelvtan, 1861. 23. l.), s nyelvtanában mégsem emeli a „grammatikai tény” rangjára, illetőleg nem teszi „az iskolai tanítás tárgyává a közszokás által elfogadott *aki*, *ami*, *amely* írásformát. Ez azt is jelenti, hogy még nem tudta elfogadni Szarvas Gábor tanításának ezt a tételét: „A tények ellen nem szabad irtó háborút folytatni...” (Vö. Szarvas G. megjegyzése: Orsz. Tanegy. Közl. 1870. 467—470.)

Nyelvtanában maga is az akadémiai normát követi, s következetesen ilyen formákat ír le: „*a ki fárad*, *a kinek foga*, *betűk*, *a melyek* stb. Nem tartjuk véletlennek, hogy — talán éppen ennek az írásgyakorlatnak kikerülése céljából, elszaporodnak Szvorényinál a rövidebb *ki*, *mi*, *mely* formák: „Az egytagú szók, *melyekben...*”, „Azon rendet, *melyben...*”, „Azok előtt, *kik* nem tisztelik...”, „A hű fiak, *kik...*” stb., stb.

Ezek az adatok arra is utalnak, hogy Szvorényi nagyon is jól ismerte azokat az elvi, elméleti és gyakorlati problémákat, amelyek korában a felszínen voltak. Egy területen igen következetesnek mutatkozott, abban tudniillik, hogy az alkalmazott nyelvtudomány elveit és követelményeit a kortársak közül a legkövetkezetesebben ő tartotta tiszteletben. Egész nyelvészeti, nyelvtanírói munkásságára jellemző az a megállapítás, amit ő maga a körmondatról szóló elméleti anyagához társított példamondatában így fogalmazott meg: „Minthogy a tudomány *alkalmazás nélkül* csak rejtett kincs, holt és gyümölcstelen birtok; mindazon szépet s jót, a mivel tanulmány s tapasztalás útján értelmünket gazdagítók, *gyakorolnunk is kell.*” (Magyar Nyelvtan, 1861. 348.) Valóban, Szvorényit elsősorban az jellemzi, hogy munkásságában az elmélet és a gyakorlat, a kutató nyelvtudomány és az alkalmazott nyelvészet sohasem állt szembe egymással, hanem eleven volt köztük a kapcsolat, sőt a nagyon hasznos és gyümölcsöző kölcsönhatás is. Ezért volt tekintélye mind a kutató nyelvészek, mind az iskolai nyelvművelés szakemberei között is. Hogy lelkiismeretes filológus volt, bizonyítja a következő adat is: Szarvas Gábor Szvorényi egyik adatával (a komoly szó élettörténetével) kapcsolatban ezt írta: „Szvorényi szavainak valóságában nem szabad kételkednünk.” (Nyr. 11:236.) Az sem véletlen, hogy Szvorényinak, a *nyelvművelőnek* is nagy tekintélye volt kortársai körében, s külön érdekes filológiai feladat lenne annak a hatásnak a felmérése is, amit az utókorra tett.

II.

Szvorényi kortársa, illetőleg munkatársa *Ihász* Gábor nyelvtanírói munkásságának mások a tipikus jellemzői. Első nyelvtankönyve Székesfehérvárott, 1846-ban jelent meg *Magyar nyelvtan* címmel. Az *Előszóban* azt is megjegyzi, hogy „néhány évi tanítói pályájának” tapasztalatai alapján írta meg nyelvtanát. Ebben az írásában arra a tevékenységére is gondolt, amit oly sikerrel teljesített, mint „a’ magyar nyelv és nyelvbeli előadás tudomány tanítója” a *pécsi ifjak nyelvművelő* társaságában is. (Vö. Bakos: Adatok a magyar ifjúság nyelvművelő munkájának fejlődéstörténetéhez, Az Egri Ped. Főisk. Füzetek. 156. sz.) 1834-ben állította össze, ugyancsak Pécsen *válogatott állításait* is: „Nyilvános vitatásra Kiválogatott Állítások a Magyar nyelvbeli előadás tudományból”. (Kézirat: OSZK. 689. Fol. Hung.) Az itt vázolt „tétéleihez” ragaszkodott nyelvtankönyveiben is.

Szvorényihoz hasonlóan elsősorban „a hibátlanság és szépség” követelményeihez szabta normatív jellegű nézeteit, illetőleg gyakorlatát. Ezekben az ifjúkori írásokban arra is példát nyújtott, hogy a korabeli nyelvészeti szakirodalmat is *elmélyülten* tanulmányozta, s ez is magyarázó ok arra, hogy *Ihász* nyelvtanaiban „öngondolkodó nyelvésznek” bizonyul, s nem egyszerűen összeszedő vagy kivonó „tankönyv konpillátornak” (vö. Új Magyar Múzeum, 1851. 458.). Már nyelvtana első kiadásában sok az *eredeti* elgondolás. A kortársi nyelvtankönyvekhez viszonyítva *Ihász* nyelvtana volt az első olyan iskolai nyelvtan, amelyben bizonyos elvekhez és gyakorlati megoldásokhoz *következetesen* ragaszkodott a szerző. Az első ilyen következetesség a *zárt* *ë*-vel kapcsolatos tanítása, illetőleg írásgyakorlata. Nyelvtana első kiadása Előszavában erre utal, amikor ezeket írja: „A’ közép *ë*-t, megkülönböztetésül a’ nyílt vagy jegytelen *e*-től fölibe tett egy ponttal iparkodtam megkülönböztetni.” Ez a gyakorlat nem új, mert már megtalálható a „Nyelvemlékekben”, *Károlyi* Gáspár is használta bibliájában és *Verseghy* is pártját fogta, de nyelvtanaink mégsem normalizálták. Elsősorban azért nem, mert ezt a gyakorlatot ellenezték íróink is, s ezért „elhagyatott a’ pontozás, és egészen az olvasóra bízott kitalálni, *nyílt*, vagy *közép ë*-nek olvassa-e a’ jegytelen *e*-t.” Ellentmondást lát abban is, hogy bár nyelvtaníróink közül egyesek az elméleti anyagban tanítják azt, hogy „nyelvünkben három *e* hang vagyon”, s külön is beszélnek a közép, vagy zárt *ë*-ről, „megkülönböztetni még sem akarják”. *Ihász* szerint ez a megkülönböztetés el nem maradhat, annál is inkább, mert a *közép ë* értelem megkülönböztetésre is szolgál. *Ihász* nyelvtanában igen következetesen jelöli a *zárt ë* hangot mind az elméleti anyagban, mind a példatárban.

A *Tanodai Lapok* (1857. 17. sz. 135. l.) cikkírója is elsősorban *Ihász hatására* javallja, hogy a *zárt ë*-t nyelvtanainkban „föl kell hozni... hangkülönböztetés végett...” Még az 1870-es években is rá hivatkoznak azok, akik újra felvetik a *zárt ë*-nek, ennek a „sajátlagos kiejtésű hangzónak” problémáját, s elsősorban azt, hogy „számára miért nincs külön betűnk”, pedig a „közép *ë* megjelölésében *Ihász* Gábor már jó példával

szolgált nyelvtanaiban”. (Vö. Orsz. Középtanodai Közl. 1870. 135. Bakos: Nyr. 80:274 — Jelöljük-e a zárt ë-t?)

Ihász Gábor elsősorban pályatársa, Szvorényi hatására a kutató nyelvtudomány eredményeit is nyomon kíséri, s a kortársi szakirodalom hatása kézzelfoghatóan jelentkezik az első írásaiban. Nyelvtanának legkorábbi kiadásaiban gyakran hivatkozik forrásaira, s még az egymással szemben álló nézeteket is idézi.

A kutató nyelvészet és az alkalmazott nyelvtudomány közötti együttműködés jó példáját szolgáltatja Ihász Gábor is fiatal éveiben. Eppen a kutató nyelvészet és az alkalmazott nyelvtudomány kölcsönhatásának demonstrálására érdemes kiemelni Ihász Gábor következő dolgozatait, cikkeit: „*Mutatvány a magyar igeképzésről*” című közleményében (Egri r. kath. Gymn. Ért. 1851.) az 1846-ban megjelent nyelvtankönyvének (Magyar Nyelvtan, Székesfehérvárott, 1846) megfelelő anyagát kissé módosítva nyújtja. Különböző nyelvtanának az igékről szóló része feltűnően terjedelmes, s inkább egy tüzetes nyelvtan céljait szolgáló fejezetet kell látnunk benne, s így az iskolai tanításra már hatalmas ismeretanyaga miatt sem nagyon alkalmas. A terminológiában [az igék jelentésükre nézve: *cselekvő* (tanít), *szenvető* (tanítatik), és *közép v. semleges* (ül, fut) igék] a hagyományt követi, sőt ebben a kiadásban még nagyon is ragaszkodik olyan műszavakhoz is (tisza gyökerű, öregbített gyökerű, megkurtító ragozású igék), amelyeken az élet, a gyakorlat már túlradott. Révai nyomán az *ik-es* igékről igen részletesen szól, szinte „értekezük”. Példatára itt még szerény, de a későbbi kiadásokban már ez is bővül.

Már az első kiadásban gyakran iktat be nyelvhelyességi, illetőleg a nyelvhasználati problémákkal kapcsolatos megjegyzéseket is. Az *ás-sz*, *lesz-sz*, *lész-esz*, *visz-sz*, *visz-esz* igealakokkal kapcsolatban pl. szól arról is, hogy egyesek az *-sz* személyrag helyett „a könnyebb kimondás tekintetéből” *-l* személyragot használnak: *ásol*, *lészel*, *viszel*. Nem tartja helyesnek ezt, a közsokás által szentesített igealakot, hivatkozva arra is, hogy a „régiek” ebben sem sértették meg a „nyelvhibátlanságot”. Arra azonban neki is gondja van, hogy a kortársi nyelvhasználatban egészen „szokatlan” igealakokat (pl. *aludik*, *feküdik* stb.) ne normalizálja.

Hogy elméleti jellegű cikkei is egyrészt nyelvtanához előtanulmányok, forrás-közlemények, másrészt nyelvtanírói munkásságának forrásai, bizonyítják a következő tanulmányok is: A Magyar Nyelvőrben (2:402—404) megjelent „*Közép igék tárgyi ragozással*” című cikke azt is tanúsítja, hogy a nyelvtanában kifejtett elméleti tételeihez igen gazdag példatárt gyűjtött össze, mind a régi magyar írásokból, mind a kortársi irodalomból, illetőleg a napilapok (Magyar Politika, Fővárosi Lapok, Pesti Napló, Magyar Állam) nyelvéből. Hogy mennyire komoly gyűjtőmunkát végzett a példatár anyagának összeállításával kapcsolatban, igazolja az ugyancsak a *Magyar Nyelvőr* hasábjain megjelent az a közlemény-sorozata, amelyben „a Nagy szótárból s Ballagi teljes szótárából összeböngészett” *ikerszókat* adta közre (vö. Magyar Nyelvőr, 2:447—452., 505—508, 550—552, 3:25—27, 79—81, 135—137, 167—168, 217—218, 269—271, 310—312, 362., vö. még: Vozári: Pótlék Ihász közleményéhez.

Nyr. 3:413., Simonyi: Nyr. 3:452.). Nem véletlen tehát, hogy nyelv-tan-könyveiben az ikerszók típusaihoz társított példatára oly gazdag és kifejező. Eleinte ő sem használja nyelvtanaiban az ikerszó terminológiát, s az irul-pirul, hunyó-bunyó stb. formákat a „kettős szók” közé sorolja. (Vö. Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 187. l.) A későbbi kiadásokban, így az 1880-as 20-ik kiadásban (141. l.) már az *ikerszó* elnevezéssel él: „...vagy-nak a magyar nyelvben *iker-szók* is, amelyek mindig bizonyos nyomósító erővel bírnak, s a magyar nyelv különös sajátosságaihoz tartoznak.”

„*Gyűjtünk anyagot a magyar syntaxishoz*” című közleményében (Magyar Nyelvőr, 3:401—404) igen fontos és hasznos problémát vetett fel, ugyancsak nyelvtanirói gyakorlatának tapasztalataiból leszűrt tanulságok figyelembevételével. A nyelvtaniró valóban valóban nehéz helyzetben van akkor, ha — a nyelvi tényekből óhajtván szabályt formálni, nem áll rendelkezésére megfelelő példatár. Ihász helyesen szól arról is, hogy van ugyan már nyelvtanainkban mondattan is (vagy *szókötés* vagy *mondattan* elnevezéssel), de az elméleti tételekhez, nézetekhez nagyon silány példatárt társítanak a nyelvtanok szerzői. Mivel nincs az *élő nyelvből* s a *múlt idők nyelvhasználatából* megfelelő példa a szabályok illusztrálására, a nyelvtanirók maguk „csinálnak” ilyeneket, s így nem a nyelvből okoskodják ki a szabályt, hanem a mesterségesen gyártott szabályra maguk csinálják a példát is. Valóban kora iskolai leíró nyelvtanainak egyik legjellemzőbb hibájára tapintott rá Ihász, s ilyen összefüggésben megértjük, miért bővült, s újult nyelvtanainak példatára az egymás után következő kiadásokban sok, valóban élő példával is. Az egi 1852-es és az 1853-as kiadás *szerző példányát* forgatva is arról győződhetünk meg, hogy Ihász a gyakorlati példatárt tudatos elvek alapján, és meghatározott célokhoz mérten bővítette.

„*Adalékok a -ből értelmű -ben viszonyrag régibb használatára*” című közleményének gazdag anyagát (vö. Magyar Nyelvőr, 6:162—163.) is abból a mérhetetlenül nagy gyűjtésből merítette, amit nyelvtanainak egyes kiadásaihoz állított össze. Ez a gyűjtőszemvedély eredményezte azt is, hogy az egyre szaporodó kiadások elméleti anyagrésze nem változott, nem korszerűsödött olyan nagy mértékben, mint a megfelelő példatár. A későbbi kiadásokban a példatár nagy bőségét megszüntette, s meg is ritkultak azok a hosszú, sok filológiai utalással is terhelt „Észrevételek” is, amelyek még nyelvtanának 1846-os kiadásában oly gyakoriak voltak (vö. pl. a -nak, -nek raggal kapcsolatos megjegyzéseit: 33—35. l.), ugyanakkor pl. a 20. kiadásban (Bp. 1880.) azokból az igékből, amelyeket ikes és iktelen alakban is szoktunk használni, olyan gazdag példatárt állított össze, ami egy iskolai nyelvtankönyvből bátran kimaradhatott volna. Hogy itt elsősorban a nyelvtudományi szempont dominált, mutatja az is, hogy igen sok, az élő nyelvhasználatból már nem funkcionáló, vagy igen ritkán jelentkező igealakot is felsorakoztatott. (Pl. *rigyáz* ~ *rigyázik*, *sovárol* ~ *sovárlík*, *sováll* ~ *sovállík*.) Az ikes igék példatárában jóformán valamennyi ikes igénket felsorolja, a régieket, a kiavultakat és a tájnyelvi alakokat is (pl. *alétozik*, *bergik* — a juh, *csühödik*, *küklík*, *merészik*, *töpik* stb., stb.). Az iskolai könyvekben szokatlan az a gyakorlat,

hogy még azok az igék is bekerültek ebbe a példatárba, amelyeket a közszokás eufémisztikusabb formákkal szokott helyettesíteni.

A két egri tanár, Szvorényi és Ihász hatott is egymásra, s ezért munkásságuknak több közös jellemzőjére is rá lehet mutatni. Hunfalvy Pál (Nyelvtudomány és nyelvtanítás, 143—150) sem véletlenül emelte ki ezt a tényt. Szerinte pl. közös vonás a Szvorényi- és az Ihász-nyelvtanokban, hogy a szerzők az egész magyar nyelvtani ismeretanyagot elsősorban mondattani alapon igyekeztek rendszerezni, és a nyelvi tényekhez, illetőleg szabályleírásokhoz jó gyakorlati példatárt próbáltak szerkeszteni. Ihász „Magyar Mondattan Főbb Szabályai címmel, Egerben 1852-ben. Külön adta ki nyelvtana mondattani részét.

Ezért nem véletlen, hogy Szvorényi és Ihász nyelvtanai igen kedveltek voltak a magyar iskolákban, s valójában e két szerző szorította ki a Verseggy-rendszerű nyelvtanokat a magyar iskolákból. (Vö. Bakos: Nyelv és iskola, 1849—1900. Az Egri Főisk. Füzetei 24. sz.) Különösen sok kiadást értek meg Ihász Gábor nyelvtanai. Az egyre szaporodó kiadások ismertetői, köztük Hunfalvy Pál és Riedl Frigyes elsősorban azt emelték ki, hogy Ihász nyelvtanainak definíciói világosak, érthetőek, tanulhatók. Hunfalvy szerint pl. Ihásznak a névszóról szóló meghatározása érthetőbb, megfoghatóbb, mint Simonyi „homályos, szókkal áradozó definíciója”. (Vö. Nyelvtudomány és Nyelvtanítás, Bp. 1884. 47.) Az 1876-os 18. kiadást bíráló cikk (vö. Komáromy: Nyr. 5:163) azt is kiemelte, hogy Ihász folyton tanul, s igyekszik a „kor színvonalán” jobbítani, korszerűsíteni nyelvtanait. S különösen „figyel” a kutató magyar nyelvtudomány újabb irányaira és vívmányaira. (Vö. még: Irodalmi Szemle, Eger, 1880. 11. sz.)

Az 1870-es években Ihász aránylag sok elméleti jellegű szakkikket is közöl (vö. például A magyar szóhangsúlyról, Orsz. Tanáregyl. Közl., 1874. 75.), s ezeknek a tanulmányoknak elméleti tételeit beilleszti nyelvtanai újabb kiadásainak szövegébe is.

A továbbiakban röviden arról kívánunk szólni, milyen elvek, szempontok vezették Ihászt nyelvtanírói munkásságában. Nyelvtanának már első kiadásában is az volt a jellemző, hogy a szabályt Ihász igyekezett a *nyelvtényekből* levonni. Az iskola és kutató nyelvtudomány követelményeit együtt vette tekintetbe. Sokat tanul a nyelvtudomány kiváló művelőitől, elsősorban Szarvas Gábortól, s nem véletlen, hogy sokszor hivatkozik is rá, elsősorban az *igeidőkről* szóló részben. Figyelemmel kíséri Simonyi munkásságát is, és különösen szembetűnő Simonyi hatása nyelvtana 20. kiadásának „Szóösszetétel” c. fejezetében. (Magyar Nyelvtan, Bp. 1880. 140—42.) Hivatkozik Budenz Józsefre is akkor, amikor a *-nyi* képző eredetét mutatja be. (Magyar Nyelvtan, Bp. 1880. 125. l.) Nem tartjuk szerencsésnek azonban azt, hogy kritika nélkül illeszt bele nyelvtanaiba egyéni véleményeket, merész elméleteket. Különösen hibásnak tartjuk etimológiai észrevételeit (vö. Az *-ul*, *-ül* eredete, az *-it* képző kialakulása stb.). Sokszor tapasztalunk egyenetlenségeket a megfogalmazásban, s különösen a *szóképzésről* írt fejezeteiben. Nem következetes a *műszók* használatában, s különösen súlyos hibák születtek a *betű* és a *hang* műszó keveredése nyomán. A *fokozásról* írt fejezetben nagyon eltért a használatban levő terminológiáktól. Az sem volt szerencsés meg-

oldás, hogy egy-egy nyelvi tény leírásában, értékelésében összekeverte a leíró és a történeti szempontot, vizsgálati módot.

A normalizálást tekintve következetesen kirekeszti a „helyes” formák közül a tájnyelvi alakokat: „Az *innya, sírnya, járnai, futnyi helytelenek.*” (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 100.) Kigyomlálja a közszokástól nagyon elütő nyelvi formákat, igealakokat is: a *várandhattál, várandhattott* stb. igealakokat mint „nyelvtani szörnyetegeket nem ajánlhatjuk”. (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 98—99.) Ezért hibáztatja a közbeszédbe is bekerült olyan „nyelvtani alakokkal” való élest is, melyet elsősorban maguk a nyelvtanírók terjesztenek el. Galgóczy Gábor nyelvtanának „hibás” példáit idézi elsősorban: *adatódhatgat, adatódhattatik.* (Galgóczy. Magyar Nyelvtan, 243.)

A normalizálásban szerinte főleg „a’ szép hangzat és nyelvszokás adhatnak biztos utasítást: a *mozgok szebben* is hangzik, *szokottabb* is, mint *mozogok...*” (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 104. 1.)

A *nyelvhasználatban* jelentkező változásokra is gyakran figyelmeztet: „A kicsinző értelmű szavakkal pl. *borsod, somod, tokod* (= *kistok*) ... ma ugyan nem igen élünk, de a *régielnél* gyakran előfordulnak.” (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 141. 1.) Az ikes és iktelen ragozás közötti különbséggel kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy a „*merev különbség...* napjainkban mindinkább hanyatlak, s a harmadik személyt kivéve, egészen enyészetnek indult...” (Magyar Nyelvtan, 1880. 59.)

Gyakran tekinti normának a „régiek” nyelvhasználatát is: „Mind az *-ás, -és*, mind az *-at, -et* képzővel alkotott főnevekben *túlságosan* is bővelkedik nyelvünk. Jelentésre nézve az általok képzett főnevek között különbség vagyon: *felelés ~ felelet, intézés ~ intézet, ásás ~ ásat...* hibásan beszélünk és írunk tehát, midőn a’ közöttük létező különbségre nem ügyelve, ott is *-ás, -és* képzőű nevet használunk, hol az *-at, -et* képzőűvel kellene élnünk. *Kövessük a régiek jó példáját, kik...* ezeket egymástól gondosan megkülönböztették.” (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 152.)

Rajta tartja a szemét *kora* nyelvhasználatának néhány valóban jellemző sajátosságán is. A *-nok* képzővel kapcsolatban jegyzi meg a következőket: „Újabb időben ezen képzőt *igen fölkarolták* íróink: *dalnok, díjnok, futnok, gondnok, gyárnok, ijnok, írnok, titoknok...*” stb. (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 155—156., vö. még: Nyr. 7:148.)

Az 1846-os kiadású nyelvtankönyvében arról is szólt, hogy „Vörösmarty Mihál nagyon szót emelt a’ *nok nek*-es szógyártás ellen, de úgy látszik, minden siker nélkül, mert íróink azóta is széltében használják illy származatú szavainkat, s’ minthogy már szókönyveinkbe is fölvétettek, alkalmasint maradandók is lesznek...” (Magyar Nyelvtan, 1846. 209.) Figyelemre méltó ez a megjegyzése is: „A *nyelvszokás* már ily összetett szókat is *elfogadott: alház, vakeset, öntudat, önérzés, ütér, kötszó, látkör, néz’pont, rakhely* stb. (Magyar Nyelvtan, Eger, 1852. 186.)

Már első, 1846-ban megjelent nyelvtanában gyakran merített a kortárs írók, költők alkotásaiból is, illetőleg egy-egy nyelvi tény funkciójának bemutatására alkalmas példáit a korabeli folyóiratokban megjelent írásokból veszi: „Néha főnevek is hasonlítanak, p. o. *csodább, emberebb...*”

igy Vörösmartynál egy helyett ez vagyon: *tigrisnél tigrisebben*.” Az 1839-iki Hirnök 8-ik számában a „Nagybritánia” című cikk elején is ezt olvashatjuk: „egy nép szónok... Herodesnél is *herodesebb*.” Gróf Széchenyi Istvánnak a *Jelenkor* szerkesztőjéhez írt levelében találhatjuk: „A’ medvénél is van *medvébb*, a’ farkasnál is *farkasabb*, a’ rókánál is *rókább*.” Garay „a’ mutató az névmást is *hasonlította* így: *azabb, azabak*.” (Honművész, 1835. 246, 1836. 191. l., Magyar Nyelvtan, 1846. 44.)

Szvorényitól eltérően Ihász csak irodalmi források nyomán utal néprajzi nyelvvel kapcsolatos rendszerbeli vonatkozásokra: „A’ müncheni codexben a’ hasonlítás nem *-nál*, hanem *-tól* névhatározóval történik, miként ez ma is életben van Abaújban a Hernád völgyön, p. o. *erősb tölemtől*, szeretsz-e engemet *ezeztől inkább*” (Vö. Régi magyar nyelvemlékek, III. k. XXXI., 321., Magyar Nyelvtan, 1846. 45.). Közvetett forrásból utal Ihász arra is, hogy a *legesül* szóalakot a *főként, kiváltképpen, legkivált* jelentéssel „az abaúji néptől most is hallhatni...” (Vö. Nyelvemlékek III. k. 322.) A „köz-nép szájában” jelentkező tájnyelvi változatokat általában éppen az egységes norma érdekében elítéli: „Némelly helyeken ezen szabály elleni” igealakok is „használtatnak”: *mengyek, mengyen, mengyünk...*” (Vö. Magyar Nyelvtan, 1846. 165.) Ugyanakkor az jellemző, hogy Ihász egy-egy nyelvvel kapcsolatos fejezetéhez társított példatárban igen sok tájszót is felsorakoztat. (Vö. pl. a hangugrató tövekhez csatolt példatárt!) Hogy nyelvvel kapcsolatos néprajzi adatait csak forrásból idézi, az annál is inkább feltűnő, mert a *Nyelvőr* hasábjain (6:39) a Veszprém megyében, elsősorban Pápa vidékén „igen járatos” *szűrű — szérű* szóval kapcsolatos megjegyzése arra utal, hogy maga is figyelemmel kísérte születési helyének, vidékének (a Veszprém megyei Vaszaron látta meg a napvilágot!) tájszólási sajátosságait is. A Jász-Nagy-Kun-Szolnok megyei Alattyáról is gazdag anyagot közöl a falu *gúnyneveiből, ragadványneveiből*. Különösen értékes ez a közlemény azért, mert az egyes nevek etimológiáját, illetőleg a keletkezés folyamatát és eredőit is bemutatja. (Vö. Nyr. 10:141—144.)

Már az 1846-os kiadású nyelvvel kapcsolatos „*Szókötés*” című fejezetében sok jó megfigyelést rögzít a magyar mondatok grammatikai megismerettségéről is. A mondat „követelményének” csak az a nyelvi képlet tesz eleget, amelyikben az alany és az állítmány „*főrészek*” benne vannak, s „a mondat sérelme nélkül ezek el nem maradhatók”. A *főrészek*en kívül előforduló *mellékrészek* csak „az alany és állítmány pontos meghatározására szolgálnak”, s közöttük „némellyek bizonyos esetekben szükségesek, s azért el sem maradhatnak, mások ellenben csak a *szóló* akarójától függnék, s a’ mondat sérelme nélkül el is maradhatnak, p. o. ezen mondatban: a *beltisztelet* a’ szívben önkénytelen fejlík ki, *alany a beltisztelet*, az állítmány: a *fejlík ki*, szükséges mellékrész: a *szívben*, elmaradható mellékrész: *önkéntelen...*” (Magyar Nyelvtan, 1846. 251.) A „*Szórend*” című fejezetben külön is kiemelte, hogy a „*szóló* célja nagy befolyást gyakorol a mondatban szereplő *szavak rendjére* és a *mondat hangsúlyviszonyaira*”. Erre vonatkozó példatára is figyelemreméltó. (Vö. Magyar Nyelvtan, 1846. 263—268.)

A későbbi kiadásokban bővül a mondattani rész. Külön szól a *hiányos*

mondatokról is. Az üveg törékeny, a tél hideg, a nyúl félénk nyelvi formákkal kapcsolatban szól a *névszói állítmányról* is.

Egyik egri példányban nem véletlenül jegyezte be Ihász a határozóról, mint a mondat „mellékrészéről” írt fejezethez ezt a figyelmeztetést: átdolgozandó! Simonyi sem véletlenül állapítja meg (vö. Nyr. 11:210), hogy „a határozónak nevezett mondatrész fogalma még nincsen egészen megállapítva”, s éppen Ihászt bírálva (vö. Magyar Tanügy, 1876. 161.) azt is kimutatta, hogy ebből is következik e téren az a szűkszavúság, amely az iskolai nyelvtanokban élénk tárul.

Ihász nyelvtanaira is ráillik *Riedl* Frigyes e megállapítása (vö. Nyr. 18:354.). Az iskolai nyelvtanok logikai, pedagógiai következetlenségei, szakmabeli hiányosságai, tévedései valójában az alkalmazott nyelvtudomány lemaradásából eredeztethetők. Amikor a kutató nyelvészet színvonalával való nemes versengésben lemaradtak az iskolai nyelvtankönyvek írói, valójában sokat ártottak általában a leíró magyar nyelvtan oktatásának is. Ihász emberi elerőtlenedésével „öregedtek meg” nyelvtankönyvei is, s ezért éppen a legutolsó kiadások maradtak le a korszerűsödési folyamatban is.

*

**

Mondanivalónkat lezárva, megállapíthatjuk, hogy a magyar alkalmazott nyelvtudomány fejlődéstörténetének aránylag kis időszaka nemcsak tudománytörténeti szempontból érdekes és értékes számunkra, hanem abból a szempontból is, hogy az itt felsorakoztatott elméleti és gyakorlati vonatkozások megfelelő kritikai mérce alkalmazásával a nyelv-művelési és nyelvtanítási gyakorlatának is tanulságul szolgálhatnak.